

ՎԱՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐՅԱՆ

(Հայրապետական փոխանորդ Արարատյան թեմի)

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ը ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1878 թվականի մարտի 3-ին ստորագրվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը միջազգային հարաբերությունների լարված պայմաններում: Ռուսական պատվիրակությանը հաջողվում էր Արևմտյան Հայաստանի հարցը մտցնել հաշտության պայմանագրի մեջ, որպես նրա 16-րդ հոդվածը, որն ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Նկատի ունենալով, որ Հայաստանում գրաված, բայց Թյուրքիային վերադարձվելիք վայրերից ռուսական զորքի հեռանալը կարող է կոնվենիերի և բարդությունների տեղիք տալ և բացասաբար անդրադառնալ երկու պետությունների բարյացակամ հարաբերությունների վրա, Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում է հայկական մարզերում, առանց ուշացման, գործադրել տեղական պայմաններից բխող բարեկարգություններ ու ռեֆորմներ և հայերի ապահովությունը պաշտպանել քրդերից ու չերքեզներից»¹:

Այնուհետև, եվրոպական պետությունների մրցակցության պատճառով, Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը վերաքննության ենթարկվելով, դառնում էր Բեռլինի վեհաժողովի տխրահռչակ 61-րդ հոդվածը, ըստ որի ռուսական բանակը պետք է անհապաղ

դուրս բերվեր Արևմտյան Հայաստանից և ռուսական վերահսկողության փոխարեն ստեղծվում էր եվրոպական խոշոր պետությունների հավաքական վերահսկողություն:

Բեռլինի ժողովի 61-րդ հոդվածից հանվել էր «Հայաստան» անունը և մտցվել՝ «հայաբնակ» տերմինը:

Հովհաննես Թումանյանը այս մասին գրում է. «Հայկական հարցը Բեռլինից չի սկսվում և եվրոպական պետությունները չեն դրել, այլ Սան-Ստեֆանոյից է սկսվում և ռուսներն են առաջին անգամ հայկական հարցը մտցրել միջազգային խնդիրների շարքը»²:

Հայ ժողովուրդը 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի ժողովներից հետո ապրում է համազգային ուրախության և միաժամանակ դառն հուսախաբությունների մի շրջան:

Ըստանյան կառավարությունը յուրահատուկ ձևով է հասկանում և գործադրում հայկական վեց գավառներում բարենորոգումների ծրագիրը: Կազմվում է վեց վիլայեթներում ապրող հայության սիստեմատիկ բնաջնջման ծրագիրը. «համիդիե» զնդերի կազմությամբ, որոնք արտաքնապես պետք է ապահովեին Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի կյանքի, պատվի, ինչքի անվտանգությունը, բայց ներքնապես, գաղտ-

¹ Сборник договоров России с другими государствами, 1856—1917, Москва, 1952, стр. 168—169.

² Հովհաննես Թումանյան, Բ. 4, էջ 225—226:

նորեն հրահանգված էին թաղել հայկական հարցը կոտորածների կազմակերպումով:

Խրիմյանը երբ հայրապետական Աթոռ բարձրացավ, արդեն Արևմտյան Հայաստանից հասնում էին ջարդերի և կոտորածների արյունոտ լուրերը: Եվ այդ թվականից սկսված Մայր Աթոռը Ամենայն Հայոց հայրապետների գլխավորությամբ ստանձնում էր արևմտահայության ապահովության և պաշտպանության դեկավարությունը և իր բոլոր միջոցներով հետապնդում հայկական հարցի խաղաղ լուծումը:

Այդ տարիներից «Արարատ» ամսագիրը լայնորեն իր էջերն է տրամադրում հայկական հարցի վերաբերյալ, հայոց հայրապետների դիմումներին, կոչերին, բոլորքներին և Արևմտյան Հայաստանից ստացված տխուր լուրերի հրատարակությանը:

«Արարատ» ամսագիրը հայրենասիրական խորունկ գիտակցությամբ պաշտպան էր կանգնում արևմտահայության իրավունքներին և պահանջում էր հայկական հարցի արդար լուծմանը:

Պետք է երախտագիտությամբ արձանագրել, որ Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթը համարձակորեն կանգնում էր հայրենասիրական այդ դիրքերի վրա 1895 թ. մինչև 1919 թվականը:

Թուրքական բռնապետությունը, սկսած 1870-ական թվականներից, սիստեմատիկ ջարդեր կազմակերպեց Արևմտյան Հայաստանում: 1870-ական թվականներին կոտորածները սկսեց Սասունից, այնուհետև 1898 թվականին՝ Վասպուրականում: Այդ կոտորածների առթիվ «Արարատ»-ը մեղադրում էր նաև Արևմտյան պետություններին: «Քրիստոնյա աշխարհի բոլոր ջանքերը ծնեցին մեռյալ բարենորոգումներ, որ սկսվեցան տմարդի կոտորածներով և վերջանում են ահա երկրի ամաչանալով: Այս երկու տարվա ընթացքում շատ խոսվեցավ և գրվեցավ հայոց մասին, բայց իսկական ճշմարտությունը երևան չէլավ»³:

1896 թ. հայկական կոտորածի ժամանակամիջոցին սկսվում է Արևմտյան Հայաստանի գաղթականության հոսանքը դեպի Արարատյան դաշտ. «Ս. Էջմիածինը պատրաստել է օրական 500—600 գաղթական, որոնք միշտ տեղի տալով նորեկներին, ցրվում են դեպի կենտրոնական քաղաքներն ու հայաքանակ գյուղերը»⁴:

Ս. Էջմիածինը գաղթականներին Հայաստանի շրջանները բաժանելուց բացի, հիվանդներին վաճում էր խնամում. «Վեհափառ հայրապետի հրամանով վանքի գյուղի

միջի տունը, նախկին տղայոց դպրոցը, փոխարկվել է հիվանդանոցի, որ տասնյակ հիվանդներ են խնամվում ճեմարանի բժշկի ձեռքով: Գաղթականների մի մասը ևս վանքի գոմանոցումն է, որոնց վրա հոգաժողովուն ունեն ճեմարանի սարկավագ աշակերտները»⁵:

Այնուհետև «Արարատ» ամսագիրը «Տանկահայք» ենթավերնագրի տակ խոսում է մանրամասնորեն Հայաստանի և Կիլիկիայի մեջ տեղի ունեցած 1895—1896 թվականների հայկական կոտորածների մասին, հրատարակելով նաև այդ հարցերի առնչությամբ բազմաթիվ վավերագրեր⁶:

Խրիմյան Հայրիկը 1898 թվին գրում է համար 493, 494, 497, 498, 499 սրբատու կոնդակները ուսանալուց թեմական արքեպիսկոպոսներին և պատվիրում է աջակցել «ի գործ վերադարձի գաղթականացի հայրենիս»⁷, իսկ 501 կոնդակով Կ. Պոլսի պատրիարքին, որով պատվիրում է բանակցել առ որ անկ է գաղթականների ապահով վերադարձի մասին յուրաքանչյուրը իր հայրենիքը և տեղը, և փնտրելու առաջնորդներին և փոխանորդներին ջանալ՝ ըստ ամենայնի «արգել լինել հետ այսու նորոգ գաղթականությունեան»⁸:

1909 թվականի ապրիլի 25-ին Ամենայն Հայոց Հայրապետի տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունուն հետագրում է և խնդրում մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել Կիլիկիոյ մեջ տեղի ունեցած վերջին սոսկալի ջարդերի մասին:

Պատրիարքական տեղապահը իր գեկուցագրում մանրամասն տեղեկություններ տալուց հետո խնդրում է, որ սինոդը և հայրապետի տեղակալը օգնության հասնեն Կիլիկիոյ հաղությանը⁹:

Սինոդը որոշում է միանվագ 500 ոտքի ուղարկել Կիլիկիոյ աղետյալներին¹⁰:

«Արարատ» ամսագիրը 1908 թվականի 1146—1147 էջերում և 1909 թ. 107—108 էջերում տպագրում է Իզմիրյան պատրիարքի կոչը Տանկա-Հայաստանի և Կիլիկիոյ մեջ սովի մասին: Հայրապետական ամսագիրը հրավեր է կարդում նյութապես օգնել սովյալներին: Ս. Էջմիածնի միաբանությունն էլ իր միջից հանգանակում է 280

⁵ Նույնը, էջ 419:

⁶ Նույնը, էջ 420—424, 472—476, 525—530, 578—586:

⁷ «Արարատ», 1898, էջ 235:

⁸ Նույնը, էջ 235:

⁹ «Արարատ», 1909, էջ 526:

¹⁰ Նույնը, էջ 416:

³ «Արարատ», 1896, էջ 417:

⁴ Նույնը, էջ 419:

նույնի և այն Մեսրոպ վարդապետի միջոցով փոխադրում է Կ. Պոլիս, պատրիարքարան¹¹:

1912 թ. նոյեմբերի 10-ին 1482 թվակիր կոնդակով Գևորգ Ե-ն Պողոս-Նուպար փաշային նշանակում է հայրապետական պատգամավոր և 1913 թվականի հունվարի 4-ին՝ ազգային պատվիրակության նախագահ¹²:

Գևորգ Ե-ի հանձնարարությամբ Պողոս-Նուպար փաշան ահագին ճիգ և ջանք թափեց այդ ուղղությամբ, ինչպես երևում է կաթողիկոսի և Պողոս-Նուպար փաշայի միջև փոխանակված հեռագրերից, որոնք տպագրված են «Արարատ»-ի էջերում:

Գևորգ Ե կաթողիկոսը օրհնության և շնորհակալության հատուկ կոնդակ է ուղղում Պողոս-Նուպար փաշային 1914 թ. փետրվարի 20-ին 258 համարով և հանձնարարում է նրան շարունակել որպես իր ներկայացուցիչը՝ ազգագույն իր գործունեությունը¹³:

«Արարատ» ամսագիրը իր 1914 թվականի փետրվար-մարտ համարներում մանրամասն տեղեկություններ է տվել «Տաճկա-Հայաստանի բարեկորդումների ծրագիրը» խորագիրը կրող հոդվածաշարքում, ինչպես նաև Պողոս-Նուպար փաշայի գործունեության մասին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Տաճկա-Հայաստանում սկսվում են թուրքական և քրդական շարժումները, Բիթլիսի, Մուշի, Բաղեշի հայերի կոտորածը:

Գևորգ Ե-ն հրահանգում է իր դիվանին, ինչպես նաև Կ. Պոլսի տ. Ջավեն պատրիարքին՝ «շուտով մանրամասն զեկուցանել Բիթլիսի, Մուշի հայերի վիճակի մասին, լրագրերում հուզիչ լուրեր կան»¹⁴ և ստանում է տեղեկություններ այդ իրադարձությունների կապակցությամբ:

1914 թ. սեպտեմբերի 28-ին 1511—1523 թվահամար կոնդակով կոչ է անում իր բարձր հովանավորության ներքո առնել հայ ժողովրդին եղբայրական օգնության գործը, որի նպատակն է ամեն կերպ խնամել պատերազմից վերադարձած վիրավոր և հիվանդ զինվորներին և նյութապես օգնել նրանց անօգնական ընտանիքներին¹⁵:

1914 թ. նոյեմբերի 15-ին 1750, 1751 համար կոնդակներով Երևանի փոխ-թեմակալ

տ. Խորեն եպիսկոպոսին և Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ տ. Մեսրոպ եպիսկոպոսին հրահանգում է անհապաղ գնալ պ. պ. Հովսեփ Խունունցի, Ծիրվանգաղեի, Հովհաննես Թումանյանի և Սմբատ Խաչատրյանի ընկերակցությամբ ուսուսանական պատերազմի ճակատ, նախ հայտնել գործի հրամանատարներին Նորին վեհափառության օրհնությունն ու բարեմաղթությունները, երկրորդ՝ գորաքանակն այցելելու ժամանակ հարմարավոր տեղում կատարել Կայսերական մատթանք, օրհնելով գորականներին ու գործին, երրորդ՝ հաղորդել բոլոր հայ զինվորներին և կամավորներին՝ լինել միշտ պարտաճանաչ, լավ և օրհնակելի բոլոր գործերում, չորրորդ՝ քննել Ռուսաց տիրած մասի հայ գյուղական ժողովրդի վիճակը և նրանց կրոնական ու բարոյական և տնտեսական կացության մասին մանրամասն տեղեկություն ժողովել, և, հինգերորդ՝ ուսումնասիրել հայոց ազգային կրոնական ու աստվածահաճո հաստատությունների, կալվածների վիճակը. նաև նույն շրջանի հայ հոգևորականության մասին տեղեկություն քաղել, պատվիրելով վերջինս միշտ մխիթարել հոգեպես և բարոյապես հայ ժողովրդին, որ ծանր կացության մեջ է, շրջագայությունից հետո մանրամասն զեկուցագիր ներկայացնել Նորին վեհափառության¹⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ ժողովրդի համար հանդիսացավ կործանարար:

Եղեռնի օրերին և Էջմիածինը իր կարելին արել է փրկելու համար մնացորդը մեր ժողովրդի:

Ս. Էջմիածնի կատարած դերն ընդգրկում է գործունեության մի քանի բնագավառ: Հատկապես շատ կարևոր էր ս. Էջմիածնի հովանավորությամբ գործող եղբայրական օգնության հանձնաժողովի կատարած աշխատանքը: Գաղթականների օգնության գործը արդյունավորապես կազմակերպելու համար երջանկահիշատակ Գևորգ Ե կաթողիկոսը գրում է իր 28 դեկտեմբեր 1914 թվականի համար 1990 կոնդակը, որ վշտահար հայրապետն ասում է. «Դարձյալ լսում ենք Հայաստան աշխարհի ողբը և աղաղակը՝ մեր սիրելի զավակների անօգնական վիճակի մասին»¹⁷:

Կաթողիկոսի հրամանով Երևանի փոխ-թեմակալ տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրատբեկյանը մեկնում է Իգդիր, կազմակերպելու եղբայրական օգնության հանձնաժողով,

¹¹ Նույնը, էջ 187:

¹² «Արարատ», 1914, էջ 120—121:

¹³ «Արարատ», 1914, էջ 195—198, 217—219, 404—406:

¹⁴ Նույնը, էջ 325:

¹⁵ Նույնը, էջ 870—873:

¹⁶ «Արարատ», 1914, էջ 1066:

¹⁷ «Արարատ», 1915, հունվար, էջ 3, 4, 5:

կարգադրություններ անելու, ընդունելու և խնամելու ժամանող գաղթականներին:

Այդ օրերին շարունակվում է գաղթական արևմտահայերի հոսանքը դեպի Իգդիր: Դարձյալ կաթողիկոսի հրամանով Իգդիր է մեկնում նաև տ. Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը, տեղական հանձնաժողովի հետ ընդունելու և պատասխարելու գաղթականներին, ինչպես նաև կազմակերպելու նրանց փոխադրության գործը դեպի Էջմիածին: Նույն նպատակով Արիստակես վարդապետը և ճեմարանի մի քանի ուսանողներ մեկնում են Մարգարա գյուղը՝ սնունդ մատակարարելու գաղթականներին և ճանապարհելու նրանց դեպի ս. Էջմիածին:

1914 թվականի դեկտեմբերի 26-ին ս. Էջմիածին է հասնում գաղթականների առաջին մեծ հոսանքը: Ցուրտը, քաղցը, հոգևածությունն ու բարոյական տանջանքները միանգամայն ճնշել և կենդանի մեռելներ էին դարձրել գաղթականներին: Այդ մասին մանրամասն նկարագրում է Կարևո շրջանի վարժարանների տնօրեն Ա. Բաբաջանյանը «Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս գաղթեցինք» հոդվածաշարում¹⁸:

1915 թվականի փետրվարի 13-ին ս. Էջմիածինը իր միջոցներով գաղթականների համար բաց է անում հատուկ հիվանդանոց, որի ղեկավարությունը հանձնվում է թիշկ Ծգսեմտ Տեր-Հարությունյանին:

Այդ օրերին արդեն դեպի Էջմիածին էր շարժվում նաև Վաասպուրականի 120 հազար գաղթական հայությունը: Գևորգ Ե կաթողիկոսը իր համար 462 սրբատառ կոնդակով¹⁹ կոչ է անում. «Լիալոյս եմք, զի ամենայն պարտաճանաչ և գիտակից ազգայինք մեր սրտեռանդն ոգով օգնեցնեն նիւթապէս և բարոյապէս վասն շինարար փրկարար գործունեութեանս աչտորիկ՝ յօգուտ և ի փրկութիւն փախտական գաղթականաց մերոց»²⁰:

Սրտատուչ է նաև Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի 1915 թվականի ապրիլյան կոչը, ուղղված համայն հայ ժողովրդին:

«Արարատ» ամսագրի 1915 թվականի հունիս-դեկտեմբեր համարներում կան հաշվեցուցակներ հետևյալ վերնագրով. «Հաշիվ ս. Էջմիածնի Սինդոքում գաղթականների աճուրդով ստացված գումարների»²¹, Ըստ

հաշվեցուցակների, 1915 թվականի օգոստոսի 1-ից մինչև 1917 թվականի դեկտեմբեր ամիսը հանգանակությանը և նվիրատվությանը Եղբայրական օգնության ֆոնդին մուտք է եղել 3.187.778 ռ. 65 կ.:

Հայ ժողովրդի վշտահար Հայրապետը 1915 թ. ապրիլի 7-ին իր կոչերով և հետագրերով դիմում է նաև աշխարհի պետությունների ղեկավարներին («Արարատ» 1915 թ. էջ 170—175), հրավիրելով նրանց ուշադրությունը հայ ժողովրդի նահատակության վրա: Համանման գրություններ ուղղում է Կովկասի փոխարքա կոմս Իլյարիոն Իվանովիչ Վարանցով-Դաշկովին, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Դմիտրիևիչ Սազանովին, Իտալիայի թագավոր Վիկտոր Էմանուել Գ-ին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահին, ֆրանսիական հանրապետության նախագահին, Անգլիայի թագավոր Գևորգ Ե-ին:

Վեհափառ Հայրապետը աշխարհի մեծ պետությունների ղեկավարներին գրած իր դիմումների մասին տեղյակ էր պահում Ազգային պատվիրակության նախագահ և իր անձնական ներկայացուցիչ Պողոս-Նուպար փաշային:

Գևորգ Ե-ի ապրիլի 7-ի թվակիր դիմումներին պատասխանում էին ռուսական արտաքին գործոց մինիստր Սազանովը և փոխարքա Վարանցով-Դաշկովը, ինչպես նաև Անգլիայի արտաքին գործոց նախարար Գրեյը («Արարատ», 1915, էջ 175—176):

Հայ գաղթականներին օգնելու կոչով Գեվորգ Ե-ն մասնավորապես դիմում է ԱՄՆ-ի նախագահին, ասելով. «Իմ ժողովրդի Տաճկաստանում կրած տանջանքներն անհուն են և անսահման: Մարդկային պատմությունն այդպիսի օրինակներ չունի»²²:

Հայոց Հայրապետը իր 21 մարտի 1916 թ. համար 670 կոնդակով դիմում է նաև Ամերիկայի բարձրաստիճան եկեղեցականներին՝ Ուիլյամսի, Լեոնարդի, Մըլ-Քորմանի և Ռայլընդրայի (եպիսկոպոսների), և կոչ է անում նրանց իրենց գործակցությունը քերել հայ բազմաշարքար և նահատակ ժողովրդին, որպեսզի «մի խախտեցի ի հիմանց ընդ Արևելս» ի դրոմս հնոյ աշխարհին առաքելաշախիղ եկեղեցիս Հայաստանեայց, որոյ ի նախկին դարուց անդի շաղախմամբ արեան Քրիստոսի նահատակաց անսասան հատատեալ ի վերայ վիմին հաւատոյ»²³:

Գևորգ Ե կաթողիկոսը կոչեր էր ուղարկում նաև Անգլիա և Ֆրանսիա, օգնելու

²² «Արարատ», 1915, էջ 843—844:

²³ «Արարատ», 1916, էջ 163—166:

¹⁸ «Արարատ», 1915, փետրվար-մարտ, էջ 150—169, 573—585:

¹⁹ «Արարատ», 1915, էջ 101—103:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 103:

²¹ «Արարատ», 1915, էջ 150—151, 505—512, 664—667, 793—799, 925—928:

հայ ժողովրդին: 1916 թ. մայիսի 22-ին Լոնդոնի հայ փախստականներին օգնող ընկերության պատվավոր քարտուղար, վերապատվելի Հարոլդ Բաքստոն տեսակցություն է ունենում Գևորգ Ե-ի հետ և պատմում նրան Անգլիայում գործող հանձնաժողովների և ընդհանրապես հայանպաստ շարժման մասին: Անգլիայում կազմակերպված հայանպաստ շարժման գլուխն են կանգնում Լոնդոնի Լորդ Մերթ, Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսը, Յորքի եպիսկոպոսը, Կարդինալ Պորթ, Լոնդոնի ռուսական դեսպանը, լորդ Ջեյմս Բրայսը և այլ երևելի անձնավորություններ: Հանձնախումբը Կովկաս է փոխադրում 38 հազար 239 անգլիական ոսկի հայ տառապյալներին բաշխելու:

Հիշարժան է լորդ Ջեյմս Բրայսի անկաշատ գործունեությունը ի նպաստ հայ ժողովրդի արդար դատի պաշտպանության: Հանրահայտ են մամուլում տպագրված նրա զեկուցումները: Ահա այդ առիթով է, որ ի գնահատումն նրա կատարած ազնիվ հայանպաստ գործունեության, 1916 թ. ապրիլի 27-ին Գևորգ Ե-ն կոնդակով գրում է Ջեյմս Բրայսին. «Ձի արդարամիտ և ազնուագույն որդիք ազգաց մեծաց և ազատաց, յորոց և զմին զվսեմաշուք Տերդ դիտել գիտեմք, զպաշտպանութիւն տկարացն ընկալեալ յանձինս, փութացին դատ առնել հրապարակաւ ընդ Մեզ և ընդ ոսոխի մերում և չտալ թող զի իսպառ կոխան լիցուք ոտից թշնամեաց մերոց»²⁴:

Մեծ եղեռնի դժվարին օրերին Ֆրանսիայում կազմակերպվում է ֆրանս-հայկական մի ընկերություն, որն իր ամենաջերմ համակրության զգացումներն է դրսևորում հայ ազգի հանդեպ: Այդ հանձնաժողովը բաղկացած էր նշանավոր անձերից: Այդ հանձնաժողովին ևս Գևորգ Ե կաթողիկոսն ուղղում է իր գոհունակության և օրհնության խոսքը, մաղթելով նրանց կատարյալ հաջողություն, հույս հայտնելով, որ նրանց համակրությունները, և անձնվիրությունը հայ դատի պաշտպանության նկատմամբ կըպասկվի հաջողությամբ և հայ նահատակ ժողովուրդը հավետ երախտապարտ կլինի նրանց:

Գևորգ Ե իր մասնակի ուշադրությանն է արժանացնում Անատոլ Ֆրանսի գործունեությունը ի նպաստ հայ ժողովրդին²⁵:

Համանման կոնդակներ Գևորգ Ե-ն գրել է Ժնևի հայանպաստ հանձնաժողովի նախագահ Լեոպոլդի Ֆաուրիին, որտեղ վըշտահար հայրապետը գրել է. «Գոհանամք զՁեզ, զի տառապանս հօտին մերոյ, ոչ հա-

մեցաք տարածանել զբազուկ մարդասիրականիդ և հայրանակակցացդ ի բարձուստ, ի լերանց Ալպեաց... Շնորհս ունիմք առ Ձեզ վասն գործոց առաքինութեան Ձերոյ»²⁶:

Գևորգ Ե-ն կատարում է նաև գործնական քայլեր, կորուստից փրկելու համար մեր մշակույթի արժեքավոր գանձերը: Կաթողիկոսը, նկատի առնելով ռուսական զորքերի առաջացումը, Մուշի և շրջակա գյուղերի ազատագրումը ռուսների կողմից, նշանակում է մի աշրավախումբ (Մայր Աթոռի միաբան Իսահակ սրկ. Տեր-Ղազարյան (հետագայում Գյուտ եպիսկոպոս), ճեմարանի տեսչի օգնական Ավետիք Տեր-Պողոսյան և ճեմարանի ուսուցիչ Բահաթուր Բահաթուրյան), որոնք Մայր Աթոռից պիտի գնային Մուշ և նրա շրջակայքը, հետևյալ հրահանգություններով.

ա) Մուշի և շրջակայքի ժողովրդի գաղթի ժամանակ, վանքերի և եկեղեցիների գույքը, զարդերը, եկեղեցական անոթները, որոնք զանազան թաքստոցներում պահված էին, ինչպես նաև վանքերին և եկեղեցիներին պատկանող ձեռագրերը գտնել, հավաքել, ցուցակագրել և ուղարկել Մայր Աթոռ:

բ) Ծանոթանալ ժողովրդի այժմյան վիճակին, ուր լինելու և քանակի մասին, հնար եղածին չափ, ավերից և կողոպուտից ազատված ազգագրական, հնագիտական արվեստի և այլ մնացորդները ժողովել և հասցրնել Մայր Աթոռ՝ ա. Էջմիածին, ինչպես և տեղական թշվառ հայ ժողովրդի մնացորդներին ցույց տալ հոգատարություն և խնամարգություն:

Մուշ գնացող արշավախմբի անդամները 1916 թ. մարտի 29-ին մեկնում են Մայր Աթոռից և մայիսի 29-ին վերադառնում ա. Էջմիածին ու վեհափառ Հայրապետին ներկայացնում իրենց զեկուցագիրը: Պարզվում է, որ Մուշի շրջանի վանքերը ավերված են, ա. Կարապետի վանքի զանգակատունը կանխօրոք մտածողությամբ և ուժանակի միջոցով պայթեցված: Այդ շրջանում մնացել են վեց հազար հոգի: Արշավախմբի անդամները գտել են մի թաքստոց ա. Կարապետի վանքին պատկանող եկեղեցական զգեստների ու սպարքների ու մասնավոր անձանց մոտ գտնվող արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ, որոնք հանձնաժողովի անդամների շնորհիվ բերվել են Մայր Աթոռ²⁷:

Արժանի է հիշատակության նաև Վասպուրականի վանքերի որոշ արքությունների և մշակութային արժեքների ազատագրումը Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի կողմից.

²⁴ Նույնը, էջ 814:

²⁵ «Արարատ», 1916, էջ 369—386:

²⁶ Նույն տեղ:

²⁷ «Արարատ», 1916, էջ 566—586:

Դիվանի գրություն մայր տաճարի լուսարարապետի անունով, որով հանձնարարվում է Վանից տեղի Հովհաննես վարդ. Հյուսիսային ողարկած եկեղեցական արծաթյա իրերը բանալ տեղի Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատյանի և լուսարարապետի օգնական Արիստակես վարդապետի ներկայությամբ, ցուցակագրել և պահել Մայր տաճարի խորանում, ցուցակը ներկայացնել դիվանատուն²⁸:

«Արարատ»-ը իր հրատարակության առաջին օրից զբաղվել է ոչ միայն հայության արևմտյան հատվածի լեզվական հարցերով

(«Արարատ», 1868, համար 1), այլ նաև հանգամանորեն զբաղվել է արևմտահայության ազգային, եկեղեցական, ազատագրական ու հայկական հարցերով:

Հայ ժողովրդի համար տագնապալի օրերին «Արարատ»-ը հույս և հավատ ներշնչելով բովանդակ հայ ժողովրդին իր պայծառ ապագայի մասին, գրում էր. «Հայ ժողովրդի առաջադիմության համար հայ գիրը և գրականությունը հիմնական սկզբունքն է և հայ մարդը լուր ծանր, նեղ օրերին անգամ գրի-գրականության վրա պետք է կենտրոնացնի իր ուշքը»²⁹:

²⁸ Նույնը, էջ 778:

²⁹ «Արարատ», 1917, էջ 850:

